

MARTIN HAMPL

REGIONÁLNÍ DIFERENCIACE SPOLEČNOSTI: OBECNÉ TYPY VÝVOJOVÝCH PROCESŮ

HAMPL, M. (2010): The regional differentiation of society: general types of development processes. Geografie, 115, No. 1, pp. 1–20. – This contribution deals with general problems concerning typologies of development processes. The previously developed classification of real systems was utilised as a point of departure for this evaluation. At the level of societal systems, three basic types of real systems, in terms of their level of structural complexity, are distinguished in this classification: human populations (for example demographic systems), social systems and socio-geographic systems. The development of the organization of these systems differs according to size and structural indicators. While, in terms of structural/generic indicators, there are always processes of re-homogenization, the orientation of such processes is always different, on the basis of size indicators: in the case of demographic systems, re-homogenization; for social systems, the reproduction of partial hierarchization; and for socio-geographical systems, re-hierarchization.

KEY WORDS: classification of real systems – size and structural indicators – types of development processes – types of geographical diffusion.

Autor děkuje za finanční podporu GA ČR grantu 402/08/0484 a výzkumnému záměru MSM 0021620831 MŠMT ČR.

1. Úvod

Problematice regionálního vývoje je v posledních desetiletích věnována zvýšená pozornost v celé řadě oborů včetně geografie. Interdisciplinární povaha studia této problematiky si však vynucuje kombinované uplatnění přístupů ekonomických, politologických, sociologických, ekologických i územně technických, a to vždy ve spojení s jejich geografickou interpretací. Výchozí oborová různorodost přístupů ve spojení s výjimečnou věcnou složitostí samotného předmětu studia se pochopitelně projevuje alternativností koncepcí/teorií regionálního vývoje a absencí integrujícího systému. Tak tomu konečně je ve sféře poznání společnosti a jejího prostředí obecně. Přesto je oprávněné zdůrazňovat dosavadní „zúžení“ alternativnosti zmíněných koncepcí v důsledku jejich převážné vázanosti na základní typy ekonomických teorií. I ty jsou ovšem alternativní, přičemž klíčovou polaritu zde představují koncepce (neo) liberální a institucionální – jestliže opomineme sice časté, ale pouze jednostranné kritické přístupy neo-marxistické (viz i přehledné zpracování – Blažek, Uhlíř, 2002). Hlavní rozdíly těchto koncepcí vyplývají z odlišných hodnocení samoregulační schopnosti tržního mechanismu a odpovídající škodlivosti nebo naopak potřebnosti regulačních zásahů ve sféře tržní ekonomiky. Všeobecně je možno kritizovat zúžení/omezení takto postulovaných přístupů na relativně izolované

posuzovaný ekonomický systém a zároveň na jeho příliš abstraktní vymezení. Jen nedostatečně jsou zohledňovány rozdíly (specifika) mezi reálnými regionálními a národními ekonomikami, natož vliv sociokulturních, geografických a ekologických faktorů vnějšího prostředí ekonomických struktur a procesů. Právě v případě regionálního vývoje je přítom diferenciacie společenského (vnitřního) a zejména geografického (vnějšího) prostředí nepochybně významná. To se týká jak rozdílů v rozvojovém potenciálu regionů (polohové poměry, přírodní i lidské zdroje atd.), tak i rozdílů v chování a v zájmech ekonomických subjektů, a zejména pak jejich regionálních a národních komplexů, v důsledku jejich rozrůzněnosti v ekonomické a celkové společenské vyspělosti. Je pochopitelné, že především v nadnárodní úrovni bude chování bohatých a chudých ekonomik odlišné, neboť míra jejich nerovnoměrnosti je zde výjimečná.

Uvedená konstatování směřují k zdůraznění potřeby rozšíření studia problematiky regionálního vývoje ve dvou podstatných, vzájemně ovšem propojených, směrech. Za prvé je to nutnost komplexnějšího přístupu, neboť ekonomicky založené konstrukce nemohou postačovat k pochopení sledované problematiky, a to zvláště v případě dlouhodobějších tendencí a v případě vývoje v ekonomicky i sociokulturně nehomogenních systémech. Za druhé je to nezbytnost hlubšího studia regionální diferenciacie a jejího vývoje. Jak bude postupně ukázáno v navazujícím sledování představuje téma „diferenciacie“ zásadní obohacení poznání jak ve smyslu nalézání relativně autonomních zákonitostí, tak ve smyslu systematického rozlišování rehomogenizačních a rehierarchizačních procesů i jejich souvislostí. Problematika diferenciacie nebyla ovšem ani v dosavadních koncepcích opomíjena, byl ji však přisuzován převážně sekundární význam a její zdroje byly pojímány velmi úzce. Především klasické institucionální teorie regionálního rozvoje (Myrdal 1957, Hirschman 1958 aj.) zdůrazňují tvorbu nerovnoměrností prostřednictvím tržního mechanismu a předpokládají divergenční orientaci spontánních vývojových procesů. Proto také doporučují regulační opatření především ze strany státu. Nicméně podstatu nerovnoměrného vývoje chápou obdobně jako proces akumulace kapitálu (viz kumulativní příčiny), tj. úzce ekonomicky a bez zásadnějšího zohlednění řady vnějších faktorů. Empirické příklady, byť především z vyspělých zemí, dokládají ovšem následné překonání divergence procesy orientovanými konvergenčně (viz již Kuznets 1955), a tedy vlastně cyklickou povahu regionálního rozvoje (Friedmann 1966). Je ovšem otázkou, zda se jedná spíše o důsledek solidárně koncipované a široce pojaté regionální politiky nebo spíše o důsledek hlubšího propojení částí národního systému – zvýšení jeho organičnosti, zvýšení vzájemné závislosti částí a celku v rámci územní dělby práce (tyto otázky byly blíže diskutovány v jiné studii – Hampl 2001). Pokud se jedná o případy zdůrazňování významu vnějších faktorů je možno uvádět především opakované hodnocení výhod územní koncentrace, resp. aglomerace („agglomeration economies“). To nacházíme již v klasické lokalizační teorii A. Webera, v současnosti je toto „nově“ akcentováno v neklasické teorii (např. důraz na úlohu externalit u Krugmana 1991) a pochopitelně zejména v koncepcích geografických (např. Scott, Storper 2003).

Podstatné obsahové rozšíření přístupů přináší měřítkový posun studia regionální problematiky na nadnárodní úroveň, a zejména na úroveň globální. Vedle ekonomických faktorů je zde hlubší i širší pozornost věnována faktorům politickým, a speciálně pak geopolitickým, a dále i faktorům sociokultur-

ním a postupně více a více také faktorům environmentálním. V řadě ohledů se tedy jedná o zkoumání odlišné od tradičních teorií regionálního rozvoje. Vázanost studia na jednotlivé nadnárodní systémy, resp. na unikátní systém globální zeslabuje pochopitelně i vztahy k abstraktním ekonomickým konstrukcím klasického typu. Patrně nejznámější jsou práce zaměřené na analýzu světového systému (Wallerstein 1979, 1984 aj.), které zdůrazňují asymetrii v globální distribuci bohatství a moci a odpovídající polaritu jádra – (semiperiferie) – periferie. Jestliže v tomto případě je zdůrazněna integrita globálního systému – byť ve spojení s příslušnou (nespravedlivou) asymetrií – pak u dalších přístupů je nastolována spíše dezintegrační představa – viz zejména téma střetu civilizací (Huntington 1993, 1996). Důraz na úlohu sociokulturních podmínek zvláště z pohledu dlouhodobých perspektiv klade i Krejčí (2002), který mimo jiné rozlišuje civilizace (sociokulturní systémy) a sociální formace (primárně ekonomicky podmíněné) z hlediska úrovně jak proměnlivosti, tak i opakovatelnosti.

Přestože předchozí diskuze nemohla plně postihnout rozmanitost dřívějších i současných směrů studia regionálního vývoje ilustruje přinejmenším klíčové rozpory v existujících koncepcích. Tím do jisté míry navozuje i možné cesty k překonání těchto rozporů. Za prvé se jedná o odlišnost v šíři přístupů – speciálně v úrovni národní a nadnárodní – což upozorňuje na jedné straně na důležitý vliv měřítkové – řádovostní diferenciaci a na straně druhé na významovou asymetrii hlavních subjektů (nejen regionálního) společenského vývoje. I v relativně homogenním sociokulturním prostředí vyspělých a bohatých demokratických zemí jsou však koncepce regionálního vývoje různé. Všeobecně dominující alternativnost těchto koncepcí a navazujících hodnocení, byť převážně zúžená na ekonomická pojetí, je obvykle empiricky dokládána vybranými parciálními příklady. Ty se však často vzájemně popírají, takže v empirické úrovni nejsou teoretické koncepce potvrzovány. Příkladem mohou být výklady i empirická dokazování výhod, resp. nevýhod regulačních procesů nebo na vyšších měřítkových rádech procesu globalizace. Existující zjištění rozdílů v orientaci a dynamice vývojových změn v různých systémech, v různých obdobích nebo i podle různých charakteristik téhož systému pochopitelně ztěžují vypracování obecně přijatelné koncepce, či dokonce teorie. Tyto skutečnosti je ovšem nutno chápat jako doklad výjimečné složitosti společenských a environmentálních systémů, které je nutné studovat systémovým způsobem s důrazem na tematiku „diferenciaci“, tematiku, která je ovšem víceúrovňová. Prvou úrovní je klasifikační uspořádání vývojových procesů, které může přinést výchozí orientaci v celé problematice. Klíčový význam zde bude mít jednak „třídění“ procesů podle typů reálných systémů a jednak „třídění“ procesů podle typů znaků/charakteristik těchto systémů. V těchto souvislostech je potřebné rozlišit zejména různé míry homogenity/heterogenity systémů a proměnlivosti jejich znaků. Další úrovní je specifikace vývojových změn regionálních systémů na jedné straně a průběhu šíření těchto změn na straně druhé. V zásadě lze hovořit o reprodukčních a o difuzních procesech. Konečným cílem sledování bude pak pokus o propojení soustavy jednotlivě stanovených typů procesů do syntetizujícího zhodnocení. Takto stanovený cíl si opětovně vynucuje zdůraznění diferenciaci, neboť hledání jakéhosi průměrného/reprezentativního regionu je smysluplné jen v omezených případech. Podstatnější je naopak poznání hierarchicky uspořádaného rozrůznění regionů. V tomto smyslu je předmětem

dalších hodnocení nejen „soubor“ regionů, ale v první řadě „systém“ regionů a jeho organizace.

Syntetické postižení sledované problematiky je pochopitelně možné především prostřednictvím soustavy generalizovaných hodnocení, a to nejen ve smyslu jejich vyšší úrovně zobecnění, ale i ve smyslu jejich vyšší integrálnosti. Rozsah těchto otázek je ovšem mimořádný a hledání příslušných odpovědí nemůže být předmětem jediného článku. Následující sledování je proto koncipováno pouze jako další krok v rozpracování dřívějších teoretických prací autora právě ve sféře podrobnější klasifikace vývojových procesů (nejen) sociogeografických systémů. Základním východiskem dalších hodnocení je primární klasifikace reálných systémů a navazující hodnocení pravidelností organizace (a diferenciace) reality i jejich – byť dosud jen omezeně poznáných – podmíněností (Hampl 1998, 2002 aj.). V tomto smyslu jsou chápány „vývojové procesy“ velmi široce, tj. včetně jejich hlubších podmíněností. Nikoliv tedy jako jevová stránka probíhajících změn jak byly regionální procesy vymezeny v jiném sledování, které bylo koncipováno jako aplikace schématu kritického realizmu (Hampl et al. 2008). Nicméně hlubší a širší pojetí vývoje je nezbytným rámcem i pro klasifikace a pochopení diferenciace úzce vymezených procesů změn, jakožto jevové stránky vývoje reálných (především regionálních) systémů. K úvodu vlastního sledování je konečně nutné připojit ještě poznámku o dominantně empirickém, a nikoliv spekulativním založení tohoto studia. Přestože půjde o relativně obecná hodnocení i diskuze je jejich „doložitelnost“ empirickými analýzami možná a snad i dostatečná. Opět ovšem náročnost a rozsah potřebných empirických sledování přesahuje možnosti tohoto článku, takže převážná část empirických dokladů bude uskutečněna odkazem na dřívější studie.

2. Diferenciace vývojových procesů odpovídá diferenciaci reálných systémů

Rozdílnosti ve vývojové orientaci (nejen) regionálních procesů jsou primárně vázány a podmíněny rozdíly v organizaci reálných systémů samotných. Toto tvrzení je zdůvodněno nejen rozsáhlým souborem empirických zjištění (viz např. Hampl 1971, 1998; Hampl et al. 1990 aj.), ale i formulací korespondujících explanačních principů, byť jen omezeně doložitelných (Hampl 2002 aj.). Podstatné pro následující sledování je zjištění zásadních rozdílů v rozrůznění druhových souborů reálných systémů z hlediska velikostně-významových znaků, a tedy i rozrůznění forem vnitřního uspořádání těchto souborů. Různé míry a formy diferenciace jsou podmíněny různou úrovní komplexity systémů/souborů, komplexity hodnocené primárně podle stupně kvalitativní heterogenity obsažených částí systémů a sekundárně podle vlivu vnějšího prostředí. V případě studia společnosti v jejím širokém pojetí můžeme rozlišit z hlediska komplexity tři základní úrovně organizace:

1. Soubor lidí jakožto lidský druh (člověk jako biosociální element), ale i dílčí lidské populace (národní, regionální apod.) jsou vnitřně homogenní nejen podle biologicky podmíněných velikostních znaků (váha, výška), ale i podle znaků potenciální „velikosti“ společenského uplatnění (pracovitost, IQ) pakliže vyloučíme vnější vlivy postavení ve společnosti (např. vzdělání a bohatství rodičů). Relativně homogenní jsou tyto soubory i z hlediska intenzit-

ních charakteristik typu míra porodnosti nebo úmrtnosti u regionálních populací.

2. Sociogeografické systémy představují „pravé“ komplexní systémy a jsou proto opačným extrémem charakterizovaným vysoce heterogenním vnitřním uspořádáním. To je ovšem určitého, a tedy zákonitého typu, který lze označovat jako hierarchický: asymetrický vztah mezi četností a velikostí (významností) částí – např. sídel, organicky vymezených regionů nebo národních/státních útvarů. V posledním případě se sice jedná i o sociálně podmíněné celky, jejich vázanost na území a dlouhodobá podmíněnost jejich formování i přírodními poměry, stejně jako charakter jejich velikostní diferenciace však opravňují k jejich zařazení ke komplexním systémům. Obecně pak platí, že územní rozmístění v podstatě všech základních typů společenských jevů je krajně nerovnoměrné (viz počet obyvatel nebo velikost HDP na km² v různých regionálních soustavách).
3. Uspořádání sociálních systémů je semikomplexního typu a je v řadě ohledů přechodem (kompromisem) mezi homogenitou lidského druhu na jedné straně a extrémní hierarchicky uspořádanou heterogenitou jejich vnějšího prostředí na straně druhé. Nerovnoměrnost vnějších podmínek, spolu s nezbytností hierarchicky zajištěné integrity společenských systémů podmiňuje relativně asymetrickou distribuci bohatství a moci mezi lidmi a jejich skupinami. Zároveň se však homogenita lidských souborů a jejich komunit aktivně prosazuje ve směru k nerovnoměrnosti, resp. k zrovnoměrnění zmíněné distribuce, a to jak ve smyslu ekonomickém, tak i politickém. Velikostní diferenciace částí sociálních, resp. socioekonomických systémů (např. bank, podniků atd.) nebo jejich rozrůznění podle intenzitních charakteristik (HDP na obyvatele apod.) je proto přechodného, tj. omezeně hierarchického typu. Míry příslušných nerovnoměrností mohou však být významně odlišné právě v důsledku nižšího nebo vyššího uplatnění vlivu homogenity lidských souborů nebo naopak heterogenity geografického prostředí a potřeby integrity společenského systému prostřednictvím jeho vnitřní hierarchizace: diferenciace lidí podle spotřeby potravin je omezenější než podle příjmové úrovně, a ta je opět nižší v porovnání s rozdělením bohatství.

Z hlediska studia regionálního vývoje, resp. sociogeografického studia obecně je nezbytné zdůraznit odlišnost „komplexních“ sociogeografických celků a znaků na jedné straně a „semikomplexních“ sociálních charakteristik těchto celků na straně druhé. Všechny typy jevů, resp. systémů mají pochopitelně své prostorové formy (viz geografické rozmístění) a stejně tak všechny geografické celky mohou být charakterizovány i prostřednictvím znaků, které nejsou primárně, resp. dominantně podmíněny geograficky/komplexně. Přitom v případě sociogeografických celků mají právě jejich sociální, ekonomické, politické nebo kulturní charakteristiky výjimečný význam, a to speciálně charakteristiky kvalitativní úrovně (vzdělanostní úroveň obyvatelstva, zastoupení progresivních – např. kvartérních – ekonomických odvětví apod.). Tyto charakteristiky byly označeny jako geosociální a blíže specifikovány v jiné práci (Hampl 2007). Jejich odlišení od sociogeografických charakteristik v užším slova smyslu je ovšem v řadě ohledů obtížné a pouze relativně možné. Podstatou zde je jednak jejich vázanost buď na území (HDP/km², obyv./km² a podobné sociogeografické charakteristiky územní intenzity) nebo na obyvatelstvo (HDP/obyv. nebo příjem/domácnost, které při členění podle územních jednotek jsou charakte-

ristikami geosociálními). Semikomplexní povaha geosociálních charakteristik, a tedy i míra jejich diferenciací a vývojová orientace jejich změn je primárně podmíněna vnitrosociálními faktory a mechanismy, i když se zde v důsledku integrální sounáležitosti základních společenských strukturací uplatňují i sociogeografické podmíněnosti (poloha, sídelní hierarchie apod.) i podmíněnosti „lidské druhovosti“ (aktivity a zájmy jedinců, jejich věkové složení apod.). V případě velikostně-významových a intenzitních charakteristik lze ovšem specifikovat geosociální ukazatele jen ve druhém případě, neboť určení samotných územních celků je právě pro spojitost s územím komplexního/sociogeografického typu.

Konstatované rozdíly ve velikostní diferenciaci souborů/systémů různé úrovně komplexity jsou v řadě ohledů známé a doložené mnohými empirickými studii. Tak na příklad rozdíl homogenity lidských populací z hlediska potenciálního společenského uplatnění a částečné asymetrie v příjmové distribuci a výrazné asymetrie v distribuci bohatství najdeme i ve známé učebnici ekonomie (Samuelson, Nordhaus 1989). Extrémními geografickými nerovnoměrnostmi se dlouhodobě zabýval Jaromír Korčák, který jako první zdůraznil zásadní význam tohoto typu rozrůznění v realitě (Korčák 1941, 1973). Empirickým dokladem vyšších nerovnoměrností územních (sociogeografických, komplexních) než sociálních (geosociálních, semikomplexních) může být srovnání vnitrostátní, nadnárodní i globální diferenciací v územní a sociální distribuci ekonomické produkce u 30 systémů (Hampl 2005 s. 107–110). V tabulce 1 a 2 konečně připojujeme srovnání vybraných extrémních velikostních diferenciací ekonomických a sociogeografických jednotek. Přestože údaje dokládají možnost výrazné asymetrického rozrůznění i u semikomplexních systémů (banky) je opětovně prokázána řádově vyšší rozrůzněnost, resp. hierarchizace u systémů komplexního typu (finanční centra, ale i obce).

V dosavadním sledování byly v podstatě zopakovány výsledky předchozích studií o rozdílné míře a formě diferenciací souborů/systémů odlišné úrovně komplexity. Podobnost této diferenciací na různých úrovních vývojové složitosti, a to nejen v rámci systémů zahrnujících společenské jevy, ale i v rámci systémů přírodních však dokládá relativní vývojovou stabilitu organizace reálných systémů v úrovni elementů, semikomplexů i komplexů. V tomto smyslu je oprávněně přijmout důležitý závěr o reprodukční orientaci vývojových procesů a o shodné diferenciaci těchto procesů s charakterem organizace reálných systémů. To znamená, že v realitě souběžně probíhají procesy rehomogenizační i rehierarchyzační a samozřejmě i procesy reprodukce uspořádání přechodného (semihierarchyckého) typu v případě semikomplexů. Tato obecná hodnocení lze pochopitelně opětovně dokládat empirickými příklady. Pro ilustraci rehomogenizačních procesů je možné uvést změny v úrovni porodnosti za zhruba stoleté období podle okresů v Čechách nebo podle souboru evropských zemí (Hampl, Pavlík 1977): statistické rozdělení četností jednotek bylo po celé období gaussovského typu, byť bylo v meziobdobích poněkud „uvolněné“; zároveň je zde názorně zachyceno posunování celé distribuce ve směru k variačním skupinám s nižší úrovní porodnosti (součást procesu demografické revoluce). Poněkud složitější je hodnocení sociogeografických rehierarchyzačních procesů. Zde existuje mnoho dokladů relativní stability vysokých úrovní územních nerovnoměrností, a tedy prosté reprodukce hierarchizace (např. Hampl et al. 1987, tab. 5 na s. 30), ale i řada dokladů o zvyšování těchto nerovnoměrností,

Tab. 1 – Velikostní diference světových bank a obcí Jihomoravského kraje

Jednotky	Počet jednotek ve variační třídě										Celkem
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
Banky	861	69	29	10	12	7	2	4	1	5	1 000
Obce	671	0	0	0	0	0	0	0	0	1	672

Poznámky: Bylo hodnoceno 1 000 největších světových bank podle kapitálu v r. 1994 a obce Jihomoravského kraje podle počtu obyvatelstva k datu cenzu 2001. Variační třídy odpovídají desetině variačního rozpětí.

Prameny: Statistický lexikon obcí České republiky, ČSÚ, Praha 2005. The Banker, July 1995.

Tab. 2 – Hierarchická diference největších bank a největších finančních center

Kategorie jednotek (pořadí)	Hodnocené systémy (1. jednotka = 100)		
	Česko (1996)	Francie (1994)	Svět (1994)
a) Banky			
1.	100	100	100
2.–4.	196	184	294
5.–12.	178	221	616
b) Bankovní centra			
1.	100	100	100
2.–4.	8	0	109
5.–12.	8	0	120

Poznámky: Jednotlivé banky, resp. finanční střediska byly hodnoceny podle kapitálové velikosti. Kategorie jednotek byly stanoveny tak, aby byly z hlediska předpokladů pravidla velikostního pořadí zhruba rovnocenné.

Prameny: Hampl 1998; Lidové noviny 26. 3. 1996; The Banker, July 1995.

a tedy o umocňování hierarchické diference (např. Hampl 2005 tab. 5 na s. 28 pro Česko a tab. 8 na s. 35 pro vybrané zahraniční státy). Konečně nejvíce prací i empirických sledování se týká semikomplexních systémů, a to nejen v jejich regionální strukturaci. V této sféře se však setkáme i s nejvyšší nedjednotností názorů na obecnou orientaci vývojových procesů. Je to podmíněno různorodostí sledovaných změn, omezenou dostupností údajů zvláště v případě dlouhodobého vývoje i častou krátkodobou proměnlivostí tendencí – viz např. vývoj regionálních ekonomických rozdílů v Česku po 2. světové válce: nivelizační orientace v 50. a 60. letech, stagnace v 80. letech a výrazná divergence v 90. letech minulého století (Hampl 2007). Navzdory složitosti a heterogenitě reálných tendencí i protichůdností v jejich hodnocení je možné konstatovat, že převládající názory jsou dvojího druhu jak to již bylo naznačeno v úvodní části. Pokud jde o vývoj v rámci (především vyspělých) národních systémů je v podstatě přijímána představa cyklického vývoje ve smyslu teoretického modelu J. Friedmanna (1966), a to speciálně v posloupnosti 2. divergenční fáze a 3. fáze konvergenční. To dokládají různá empirická sledování zejména na příkladě Evropské unie a USA (Vanhove 1999). Nicméně z dlouhodobé perspektivy je nezbytné hovořit o opakování takovýchto cyklů s primárně progresivní

sivní orientací, tj. ve směru ke složitějším organizacím. Naopak při hodnocení vývoje nadnárodních systémů, a speciálně systému globálního, dominují představy o výrazné převaze divergenčních tendencí (Wallerstein 1979, 1984; Taylor 1989; Lindert, Williamson 2001 aj. – širší diskuze těchto přístupů i empirických sledování viz Novotný 2004, 2007).

Z přehledu souboru empirických sledování a pokusů o jejich generalizace je sice oprávněně vyvozovat/potvrzovat obecně formulované rozdíly mezi vývojem reálných systémů různého stupně komplexity, avšak při podrobnějších hodnoceních nejsou dosavadní zjištění již jednoznačná. To se týká především vývoje semikomplexů, ale částečně i vývoje komplexů, vývoje systémů sociogeografických. Další posun ve vyjasňování rozdílných vývojových orientací může však přinést aplikace další rozlišující dimenze, dimenze měřítkové. Řádovostně-měřítkový princip navíc zprostředkovaně odráží i diferenciaci vývojovou, a to speciálně v případě vývoje geografické organizace. Na základě poměrně rozsáhlého souboru empirických hodnocení byly stanoveny obecné pravidelnosti v měřítkové diferenciaci fyzickogeografických a sociogeografických systémů (Hampl 1971, 1998). Zatímco v přírodním světě dochází k postupnému snižování relativizovaně posuzovaných nerovnoměrností v rozložení reprezentativních jevů (srážky, biomasa atd.), tak v systému sociogeografickém se – především s nástupem modernizačních tendencí – rozvíjí formování hierarchických organizací i od mikroregionálních úrovní k úrovním vyšším. Asymetrická velikostní diferenciací částí fyzickogeografických systémů je tedy vázána na makroúrovně a v důsledku vnějších podmínek mohou být komplexní přírodní mikrosystémy vnitřně relativně homogenní. Naopak v sociogeografické sféře se na vyšších vývojových stupních formuje celá hierarchie hierarchií, takže v závislosti na snižování měřítkového řádu jsou vývojové procesy orientovány na rozvíjení, prohlubování, resp. umocňování hierarchické organizace. Tyto procesy jsou – jak to dokládá zejména urbanizační a odpovídající koncentrační proces – v podstatě nevratného typu. Obdobně platí, že vývojově vyšší (složitější, progresivnější) jevy/funkce vykazují rovněž míru územních koncentrací než jevy vývojově nižší: to platí jak pro srovnání fyzickogeografických a sociogeografických jevů, tak pro „vývojové posloupnosti“ sociogeografických jevů samotných (viz např. posloupnost podle ekonomických sektorů nebo převýšení koncentrace pracovních příležitostí vůči obyvatelstvu). Vývoj velikostní diferenciací sociogeografických systémů má tedy nejen charakter reprodukce, nýbrž i umocňování hierarchického uspořádání, a to tím více čím nižšího měřítkového řádu tyto systémy jsou (byť pouze do úrovně elementárních nodálních regionů).

Řádovostně-měřítková diferenciací je výrazná i u sociálních/semikomplexních systémů a částečně i u lidských populací/souborů elementů. V současnosti je zřetelná rozdílnost především mezi úrovní národní a nadnárodní a zejména pak úrovní globální. Tato skutečnost byla již konstatována jak při diskuzi literatury, tak při hodnocení souboru empirických sledování. Zdůrazňované rozdíly mezi vývojem ve vyspělých a rozvojových zemí a extrémní a dlouhodobě nerovnoměrnosti globální je možné vysvětlovat v prvé řadě jak rozdílnou vývojovou vyspělostí (demokratizace, tržní ekonomika), tak i rozdílnou ekonomickou a sociokulturní homogenitou, resp. heterogenitou společností, a tedy stupněm organičnosti sociálních systémů. S velikostí systémů se pochopitelně snižuje možnost jejich vnitřní propojenosti/organičnosti nejen v důsledku

Tab. 3 – Vývoj diferenciacie systémů různé úrovně komplexity z hlediska velikostně-významových a intenzitních znaků

Charakteristiky	Typ systémů		
	Elementární (lidské populace)	Semikomplexní (sociální systémy)	Komplexní (sociogeografické systémy)
Úroveň diferenciacie / vnitřní nerovnoměrnosti	Nízká	Střední	Vysoká
Forma vnitřního rozrůznění	Homogenní	Semihierarchické	Hierarchické
Orientace vývojových procesů	Rehomogenizace	Divergenčně-konvergenční cykly	Reprodukce až umocňování hierarchizace
Proměnlivost úrovní diferenciacie / nerovnoměrnosti	Nízká	Vysoká	Střední
Řádovostně-měřítková diferenciacie	Omezená	Výrazná	Výrazná

faktoru vzdálenosti, ale i v důsledku rostoucí heterogenity ve vyspělosti jejich částí. Totéž platí z hlediska vývojových stádií, takže je oprávněné předpokládat postupné přenášení polarizovaných/divergenčních fází vývojových cyklů z měřítkově nižších a vývojově starších systémů na systémy větší a mladší. Empirické ověření těchto předpokladů je ovšem možné jen velmi omezeně v důsledku nedostatečné a málo spolehlivé datové základny o regionálních rozdílech v životní úrovni nebo v ekonomické výkonnosti obyvatelstva. Je proto nutné vycházet z poměrně krátkodobých tendencí a z rozdílů ve vývoji různě vyspělých a různě vnitřně homogenních zemí, resp. i nadnárodních útvarů. Podobně jako u postupného rozšíření modernizačních procesů do celého (nebo dnes téměř celého) světa je vysoce pravděpodobné, alespoň do vzdálené budoucnosti, pokračování Friedmannovského rozvojového cyklu i v úrovni globálního systému. Určité náznaky ukončování divergenčních a nastartování konvergenčních tendencí v uspořádání globálního systému jsou konečně v posledních letech patrné – vzestup Číny, Indie aj. Přestože aktuální nerovnoměrnost v globální distribuci ekonomické produkce ve vztahu k obyvatelstvu je téměř stejně extrémní jako ve vztahu k území je to právě zrychlené propojování světa (široce chápáná globalizace), které aktivizuje „chudou většinu“ v úsilí o zmírnění ekonomických a sociálních rozdílů (podrobnější diskuze viz Hampl 2009). K předchozímu hodnocení je konečně vhodné dodat, že řádovostně-měřítkové posuny v polarizaci vývojových tendencí existují v omezené míře i u procesů typu demografické revoluce. Přestože primární homogenita lidských populací zde není změněna, je i v tomto případě zjistitelné její dočasné narušení, a to nejprve v rámci národních a později v rámci civilizačních systémů a dnes především v rámci systému globálního (Pavlík, Hampl 1975; Hampl 1976). Pokušem o shrnutí hlavních výsledků sledování v této části je tabulka 3.

3. Vývoj systémů z hlediska různých typů charakteristik

Rozdíly v orientaci vývojových procesů, v míře variability souborů systémů i ve formě uspořádání této variability jsou nepochybně podmíněny především úrovní komplexity systémů, a sekundárně i jejich vývojovou složitostí a řádovostně-měřítkovou diferenciací. Uplatnění těchto základních dimenzí diferenciace (a klasifikace) reálných systémů je však odlišné u různých typů charakteristik. Významné rozdíly, které byly zdůrazněny v předchozí části se totiž vztahují pouze k velikostně-významovým a intenzitním charakteristikám, a nikoliv již k charakteristikám strukturálním, resp. k charakteristikám strukturálně-druhovostním. I v případě komplexních systémů jsou principy jejich formování v rámci příslušných druhových souborů relativně obdobné. Názorným příkladem jsou nodální mikroregiony, které jsou utvářeny stejným typem vnitřní polarizace a územní dělby práce (středisko–zázemí) a které jsou integrovány stejnými typy regionálních vazeb (dojížďky za prací a službami apod.). Pochopitelně opakovaným/společným znakem těchto regionů je nutně i samotná „nodalita“ uspořádání, jakožto primární druhovostní, a proto také vybraná klasifikační charakteristika. Navzdory stejným podmíněnostem strukturálního formování nodálních regionů jsou však jejich velikostní a významové charakteristiky asymetricky/hierarchicky rozrůzněné v důsledku rozdílných vnějších i vnitřních (postupně kumulovaně uplatňovaných) podmíněností. Empirickým dokladem řádové odlišnosti v úrovni variability populační velikosti dojížďkových mikroregionů v Česku a jejich strukturálně-druhovostních znaků (relativní regionální význam nebo míra integrity) jsou údaje uvedené v předchozích studiích (Hampl 1998, tab. 4, s. 48 a Hampl 2005, tab. 38, s. 88). Distribuce četností sledovaných jednotek je podle velikostních charakteristik extrémně asymetrická, podle strukturálních charakteristik je pak unimodálně symetrická, byť při částečném „rozvolnění“ vůči ideálnímu modelu tzv. normálního rozložení. Ve druhém případě (Hampl 2005) je ilustrována alespoň z krátkodobého hlediska i stabilita těchto distribucí.

Další empirické příklady diferencované úrovně variability souborů geografických jednotek poskytuje tabulka 4, a to i pro strukturální znaky geosociální. Vybraný soubor 13 upravených krajů Česka (spojení Prahy a Středočeského kraje) je ovšem v řadě ohledů málo vhodný pro hodnocení sociogeografické i geosociální diferenciace, a to ze tří důvodů:

- omezená četnost jednotek
- na měřítkové úrovni krajů je diferenciace rozmístění společenských jevů relativně nízká (viz Hampl 1998, obr. 12, s. 86)
- jedná se o administrativní, a tedy normativní jednotky, které mají nižší rozrůzněnost než přirozené regiony – viz podstatně vyšší míra diferenciace, resp. variability u sociogeografických mezoregionů než u krajů a zvýšení jejich rozrůzněnosti v letech 1991–2001.

Navzdory těmto skutečnostem se i v tomto malém souboru projevila dostatečně zřetelně předpokládaná polarita velikostních a strukturálních diferenciací. Zvláštní pozornost je ovšem nutno věnovat dvěma případům zvýšené variability jednotek podle geosociálních strukturálních znaků – podíl městského obyvatelstva a podíl primárního sektoru na zaměstnanosti. Přestože se jedná o strukturální charakteristiky je jejich variabilita podmíněna i vázaností na

Tab. 4 – Variabilita souboru českých krajů z hlediska strukturálních a velikostních znaků

Znak	Charakteristiky variability					
	Variační koeficient (v % průměru)		Variační rozpětí (v % průměru)		Maximum/ Minimum	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Podíl zaměstnaných v sektoru (%):						
primárním	32,0	41,0	105,5	137,7	2,80	3,52
sekundárním	9,4	10,4	33,9	44,4	1,42	1,62
nevýrobním	12,5	10,6	50,5	45,4	1,61	1,55
Podíl městského obyvatelstva (%)	21,7	21,2	66,9	65,3	1,94	1,90
Počet obyvatel na km ²	37,3	36,7	130,8	128,5	3,74	3,69
Populační velikost	65,0	64,2	255,7	252,6	7,71	7,54
Populační velikost sociogeografických mezoregionů	87,5	96,4	317,0	353,2	10,11	10,93

Poznámky: Počet upravených krajů byl 13 v důsledku organického spojení Prahy a Středočeského kraje. Sociogeografických mezoregionů bylo však 12, neboť Jihlava dosahuje pouze mikroregionální střediskové působnosti (převzaty byly výsledky sociogeografické regionalizace k r. 1991 a k r. 2001). Městské obyvatelstvo bylo ztotožněno s okresními městy a dalšími městy s populační velikostí 10 tisíc a více.

Pramen: Hampl 2005, 2008, Statistický lexikon obcí České republiky 2005, ČSÚ, Praha.

hierarchizace jak sociální (geosociální), tak sociogeografické. V případě stupně urbanizace ve smyslu pozitivním (vyšší vyspělost, vyšší zastoupení center kvartérních činností atd.), v případě stupně ruralizace ve smyslu negativním (nižší intenzita osídlení, periferní postavení apod.). Podobné situace nacházíme i u podílů progresivních aktivit, u podílů vysokoškoláků a u řady dalších charakteristik „vyspělostní“ úrovně hodnocených jednotek. V tomto smyslu všeobecně platí, že i strukturální charakteristiky mohou vyjadřovat kvalitativní, a tedy významovou diferenciaci jednotek, která je nutně spojena a podmíněna i jejich diferenciací velikostně-významovou. Je tedy zřejmé, že strukturální charakteristiky jsou z hlediska své vypovídací schopnosti významně diferencované, což zjednodušeně vyjadřuje rozlišení charakteristik strukturálních-druhovostních v užším slova smyslu a charakteristik strukturálně-významových (vyspělostních) s přímou vazbou na hierarchickou organizaci sociální i geografickou. Reprezentativnost strukturálně-významových charakteristik pro kvalitativní hodnocení jednotek je ovšem v podstatě pouze dočasná, i když může být relevantní i pro dlouhé období. Po ztrátě této reprezentativnosti dochází pak k relativní homogenizaci příslušného souboru jednotek: strukturálně-významový ukazatel se tedy mění na ukazatel strukturálně-druhovostní. V případě krajů v Česku se to týkalo nepochybně charakteristiky úrovně industrializace. V současnosti však již došlo k relativní homogenizaci souboru krajů z tohoto hlediska. Na jiných měřítkových úrovních je tomu ale jinak: na mikroregionálních to souvisí s funkční specializací i významovou polarizací

typu středisko – zázemí; na globální úrovni s diferenciací v ekonomické vyspělosti zemí.

V obecné úrovni je tedy nezbytné rozlišovat dva základní typy strukturálních charakteristik i dva rozdílné typy vývojových procesů reálných systémů z hlediska jejich strukturálních znaků. Strukturálně-významové znaky vyjadřují ovšem rozdíly ve vyspělosti (kvalitě) systémů jen v historicky omezených obdobích takže dochází dříve nebo později k jejich transformaci na znaky strukturálně-druhovostní. Této transformaci může pochopitelně předcházet transformace opačná, takže z pohledu „univerzálního“ vývoje se jedná o posloupnost „strukturální/druhovostní, strukturální/významová a nakonec opět strukturální/druhovostní povaha znaků“. Všeobecně se tedy jedná o posloupnost primární (kvalitativní) homogenita – vytváření nové kvalitativně vyšší vlastnosti spojené s růstem diferenciací systémů – její postupné rozšíření v celém souboru zakončené relativní sekundární homogenizací na vývojově/kvalitativně vyšší úrovni. Příkladem těchto procesů může být jak demografická revoluce (zjednodušeně přechod z biologické reprodukce na sociálně regulovanou reprodukci), tak urbanizace (transformace rurální společnosti na společnost urbánní a zároveň transformace z převážně zonálně a omezeně diferencované územní distribuce společenských jevů na hierarchickou soustavu nodálních regionů). Diferenciací systémů z hlediska úrovně komplexity se u obou typů vývojových procesů, resp. u příslušných fází „univerzálního“ vývoje uplatňuje rozdílně. V případě vývoje souborů podle strukturálně-druhovostních znaků dominuje u všech typů systémů rehomogenizační orientace, i když s růstem komplexity systémů se poněkud zvyšuje individuální variabilita, a tedy určité „rozvolnění“ – nikoliv však zásadní proměna – této homogenity (viz dřívější odkaz na variabilitu a krátkodobé změny v diferenciaci mikroregionů podle relativního regionálního významu nebo úrovně integrity). V případě vývoje souborů podle strukturálních/významových znaků je tomu však jinak. Zatímco u souborů systémů elementární úrovně dochází jenom k částečnému a dočasnému zvýšení variability při zachování hlavních znaků homogenity, u souborů systémů semikomplexních a komplexních je výchozí homogenita zásadně změněna na semihierarchické nebo i zřetelně hierarchické rozrůznění.

Dokladem prvního typu vývoje mohou být již zmíněné příklady vývoje diferenciací úrovně porodnosti u souboru okresů v Čechách nebo u souboru evropských zemí (viz Hampl, Pavlík 1977). Dokladem druhého typu vývoje jsou známé procesy industrializace nebo terciarizace regionálních ekonomik ve vyspělých zemích. To platí i pro prostor českých zemí, ale systematické empirické vyhodnocení je zde obtížné v důsledku změn jak administrativních jednotek, tak klasifikačních kritérií ekonomické aktivity a odvětvové příslušnosti. Nicméně jednoduchá porovnání např. kartografických a statistických hodnocení diferenciací úrovně industrializace okresů, byť v různých obdobích odlišných, to dostatečně ilustruje (využit je možno Národní atlasy, statistiky vycházející z censů apod.). Patrně nejlepší je v tomto ohledu datová základna o vývoji obyvatelstva, resp. o vývoji podílu městského obyvatelstva a následně o vývoji variability územních jednotek z hlediska úrovně urbanizace. Syntetická povaha této charakteristiky umožňuje hodnocení jak sociálně-ekonomické, tak i sociogeografické vyspělosti (relativní souhlasnost se sektorovými změnami ekonomiky i s procesem geografické koncentrace obyvatelstva a ekonomiky). Sledování vývoje této variability u souboru 13 současných krajů (Praha byla

pochoitelně spojena se Středočeským krajem) bylo publikováno v jiné studii (viz Hampl 2008, tab. 2 a navazující text). Hlavním výsledkem zde bylo zjištění postupného růstu variability od r. 1869 do r. 1910, resp. až do r. 1930 a následná relativní stabilizace této úrovně s maximem dosaženým k r. 1970. V dalších letech již docházelo k mírnému poklesu variability, který bude pravděpodobně pokračovat i v budoucím vývoji, neboť urbanizační/koncentrační proces není – a to především ve vývojově opožděných regionech – dosud ukončen. Obecně je tedy oprávněné předpokládat u vývoje rozrůznění souboru systémů podle strukturálně – významových charakteristik obdobnou posloupnost divergenčních a konvergenčních tendencí v rámci rozvojového cyklu jako u vývoje podle charakteristik intenzitních (HDP/obyv.), eventuálně i velikostně-významových u semikomplexních systémů. Totéž platí pro semihierarchickou (přechodnou) formu uspořádání této variability. Teprve při ztrátě vyspělostní/významové povahy příslušné charakteristiky nastupují další „nivelizační“ tendence směřující k dosažení relativní homogenity souboru systémů. V tom také spočívá základní rozdíl proti vývoji velikostně-významových a intenzitních charakteristik semikomplexních systémů, u nichž i po konvergenční fázi nedochází k homogenizaci, nýbrž pouze ke snížení hierarchizace a k relativní stabilizaci semihierarchické povahy diference.

4. Geografická difuze jako forma šíření změn

Specifickou součástí studia vývojových procesů je i analýza průběhu těchto procesů. Ve zvýšené míře má význam toto sledování právě u regionálního vývoje, ale i u společenského vývoje obecně. V obou případech se rozhodujícím způsobem uplatňuje hierarchická organizace prostředí v němž příslušné procesy probíhají: vnitřní prostředí společnosti (představované především sociální stratifikací a institucionální mocenskou strukturou) a vnější – pro regionální vývoj dominantní – prostředí společnosti, které odpovídá geografické/environmentální organizaci společnosti. Pro územní vývoj má sídelní a regionální hierarchie význam v dvojím slova smyslu. Za prvé je tato hierarchizace/diference obecným vývojovým podnětem, neboť různé vnější podmínky navozují různé reakce lidí a územních komunit, a navozují tedy různé kvalitativní změny. Za druhé „úspěšné“ typy změn se posléze územně šíří, a to převážně hierarchickou formou. T. Hägerstrand ve svých pracích i jeho následovatelé rozlišili dvě hlavní formy šíření změn tzv. difuzi sousedskou a hierarchickou (Hägerstrand 1967 aj.). Nicméně i sousedská forma difuze je v zásadě zjednodušenou, tj. jednoúrovňovou hierarchickou difuzí, neboť je obvykle podmíněna polaritou jádra a periferie, a tedy hierarchickou dominancí jádra. Konečně za třetí typ hierarchizace průběhu šíření změn je oprávněné považovat řádovostně-měřítkové posloupnosti, resp. posuny difuzních procesů, které odpovídají přenosu zejména z úrovně národní na úroveň nadnárodní a později na úroveň globální. Tato posloupnost se výrazně uplatňovala a uplatňuje zejména u základních typů modernizačních procesů (industrializace, urbanizace, demografická revoluce) a v současnosti u procesů postindustriálního typu.

Při hodnocení i modelování difuzních procesů bylo v prvních studiích sledováno zejména šíření inovací – např. vybavenost domácností rádiem nebo farem novým druhem zemědělského stroje. V těchto případech nebyl však postižen

„geografický vývoj“, jak to navozuje známé schéma prostorové analýzy nodálního regionu (Haggett et al. 1977), ale pouze geografická diferenciací prostředí, v němž dochází k šíření i „negeografických změn“. Hierarchická organizace sociogeografických systémů v těchto případech představuje tudíž statickou strukturu prostředí s diferencovanými předpoklady pro přijetí příslušných inovací. Teprve při sledování vývojových změn geografické organizace samotné se jedná o difuzi regionálního vývoje – příkladem může být časově prostorové šíření procesu geografické koncentrace obyvatelstva (Hampl 1994). Je proto nezbytné odlišovat (statickou) sociogeografickou hierarchii prostředí šíření změn na jedné straně a vývoj této hierarchie samotné na straně druhé. Zároveň z výše uvedených poznámek vyplývá, že sociogeografická hierarchická organizace podmiňuje průběh šíření v podstatě všech základních typů změn, tj. změn podle velikostních i podle strukturálních znaků, a také změn nejen u komplexních a semikomplexních systémů, ale i u systémů elementárních.

Empirickým doložením posledního uvedeného případu je šíření změn v reprodukčním chování obyvatelstva v rámci procesu demografické revoluce. Patrně prvou studií navozující difuzi demografických změn i její geografickou orientaci v našem prostoru je sledování uskutečněné již před 1. světovou válkou (Boháč 1914). Podrobné analýzy přinesla pak práce tří demografů a geografů (Fialová et. al. 1990) a v rámci širších hodnocení soubor studií Z. Pavlíka (Pavlík 1964; Hampl, Pavlík 1977; Pavlík et al. 1986): viz i rozlišení typů demografické revoluce a jejich vývojové, a zprostředkovaně i geografické, posloupnosti. Těmto posloupnostem odpovídají řádovostně-měřítkové posuny v nástupu a rozvoji demografické revoluce a příslušné difuzi změn, které ve druhé polovině minulého století dosáhly globální úrovně (Hampl 1976). Jestliže šíření demografické revoluce je jednoznačně příkladem geografické difuze „negeografických změn“ a zároveň procesem rehomogenizace souboru jednotek elementární úrovně, pak šíření procesu územní koncentrace je příkladem geografické difuze „geografických změn“ a zároveň procesem nejen reprodukce, nýbrž i umocnění hierarchie sociogeografického systému. Skutečnost, že prostorová forma šíření změn obou – zásadně odlišných – typů byla velmi podobná (např. totožnost východisek změn Liberce a Prahy) dokládá integrální povahu organizace geografického prostředí šíření těchto změn. Podobný obraz poskytuje sledování difuze procesů industrializace nebo urbanizace, byť empiricky zpracované méně podrobně a méně cíleně na otázky geografické difuze. To vše dokazuje nejen integrální povahu uspořádání prostředí šíření vývojových změn, ale také integrální povahu vývoje společenské strukturace na úrovni elementární, semi-komplexní i komplexní. Proto řada autorů označuje modernizaci za globální nebo komplexní revoluci (Purš 1973, Pavlík et al. 1986). Obecně tyto skutečnosti vyjadřuje teorie stádií, jejíž rámcová platnost se ovšem vztahuje dominantně na podstatné, reprezentativní a syntetické projevy společenského vývoje, a to včetně vývoje geografické organizace společnosti (Hampl 2005, 2007).

Z integrální povahy hierarchie sociogeografického prostředí, v němž probíhá společenský vývoj, vyplývá i relativní stabilita této hierarchie. To potvrzují i dva jednoduché empirické příklady o vysoké pozitivní úrovni hodnot korelace pořadí mezi výchozí a konečnou hierarchizací souboru regionů na jedné straně a charakteristikou ranosti nebo naopak opožděnosti v průběhu jednak koncentračního a jednak urbanizačního procesu u těchto regionů na straně druhé. V prvním případě byly hodnoceny kraje Československa z let 1949–1960 (vnitř-

ními jednotkami byly tehdejší okresy – městské byly ovšem spojeny se zázemím): vývoj míry územní koncentrace obyvatelstva k r. 1869 a k r. 1970 a tzv. časový medián v nárůstu sledované koncentrace (podrobněji viz Hampl 1994). Hodnoty koeficientu korelace byly mezi výchozí a konečnou úrovní vnitrokraj- ské koncentrace 0,736, mezi raností koncentračního procesu a výchozí úrovní koncentrace 0,731 a konečnou úrovní koncentrace pak 0,588. Ve druhém pří- padě přineslo obdobné výsledky měření úrovně urbanizace (1869 a 1991) a ča- sového mediánu v nárůstu této úrovně u současných krajů. Hodnoty koeficien- tu korelace zde byly ještě vyšší: 0,874 pro výchozí a konečné pořadí krajů podle úrovně urbanizace a 0,593, resp. 0,830 pro výchozí a konečné pořadí ve vztahu k ranosti urbanizačního procesu. Potvrzení relativní stability hierarchické di- ferenciace krajů je významné i proto, že v podchyceném, minimálně stoletém období se tato hierarchie dynamicky rozvíjela a dále prohlubovala. V případě Česka i podobných relativně rozvinutých národních systémů je tato stabilita regionální, a zejména sídelní hierarchie, v modernizačním období umocňová- na v důsledku prohlubování velikostně-významových rozdílů mezi nejvyššími jednotkami. V těchto systémech navíc existuje relativní souhlasnost velikostní a kvalitativní hierarchie center a zprostředkovaně i jejich regionů díky vysoké vnitřní homogenitě příslušných systémů z hlediska sociokulturního, i z hle- diska ekonomické vyspělosti. V systémech společensky heterogenních, zejmé- na nadnárodních, dochází však k postupnému zvyšování rozdílů ve velikostní a vyspělostní hierarchii – extrémem je pochopitelně systém globální (Hampl 2009).

5. Integrovaná souměřitelnost vývojových procesů: závěrečné poznámky

V průběhu předchozího sledování byl důraz kladen především na rozlišení typů vývojových procesů. Diferenciace obecné orientace vývojových změn byla zároveň doložena řadou empirických hodnocení. Především ale byla spojována s diferenciací reálných systémů (s úrovní jejich komplexity, a dále i vývojové složitosti a měřítkové řádovosti) a s povahou sledovaných znaků (velikostní, vyspělostní a druhovostní). Tato spojení je možno chápat i jako navození vy- světlení existujících rozdílů v charakteru vývojových procesů. Právě proto, že obecná orientace vývoje vede k reprodukci základních typů organizací reál- ných systémů, jsou i podmiňující principy uspořádání a vývoje těchto systémů obdobné. Jejich stanovení je pochopitelně otázkou budoucího a dlouhodobého studia, pokusem o jejich alespoň předběžné určení byly však některé předchozí práce z nichž vychází i toto sledování (Korčák 1941; Hampl 1998, 2002). Zde byla v návaznosti na klasifikaci reálných systémů hodnocena nejen diferenciac- e reálných systémů, ale i jejich vzájemné spolupůsobení a následně i jejich integrovaná souměřitelnost ve smyslu strukturálním i vývojovém (viz i obr. 10, s. 75 a navazující text Hampl 1998). Z těchto hodnocení je možno vycházet i při závěrečném popisu integrovaní soustavy vývojových procesů, byť s důrazem na společenskou realitu a speciálně na vývoj její geografické organizace. Složi- tost této problematiky a její dosud nedostatečné poznání si ovšem vynucují verbální charakterizaci namísto eventuálního modelu, resp. schématu. Hlavní výsledky sledování jsou shrnuty do následujících bodů.

1. Podmiňující základnou vývojových procesů je primární strukturace reality z hlediska úrovně komplexity dílčích systémů. Zatímco druhové soubory těchto systémů jsou podle strukturálních/druhových znaků relativně homogenní, je jejich diferenciaci podle velikostně-významových znaků výrazně odlišná. Zjednodušeně se jedná o postupný přechod od homogenity (druhy elementů) k určitému typu heterogenity, heterogenity hierarchicky uspořádané (soubory/systémy komplexů). Při koncentrovaném vyjádření této polaritě je pak možno hovořit o opakování (výskytu) podobných elementů v hierarchicky diferencovaném prostředí. Toto opakování stejných jevů v různých podmínkách a odpovídající interakce homogenních souborů a jejich heterogenního prostředí je oprávněně označovat za základní podnět/zdroj změn obou typů organizací reálných systémů. Interaktivní spolupůsobení obou typů uspořádání je ovšem víceúrovňové, takže dochází i k formování diferenciací/organizací přechodného typu, a to dvojího druhu. Za prvé jsou to semikomplexní systémy z hlediska velikostně-významové diferenciaci jejich částí a za druhé semikomplexní i komplexní systémy z hlediska jejich vnitřního rozrůznění podle strukturálně – významových znaků, tj. znaků jejich kvalitativní vyvinutosti, resp. vyspělosti.

2. Vývojové procesy reálných systémů jsou primárně orientovány na reprodukci jejich organizace. Z hlediska strukturálně/druhových znaků jsou tedy tyto procesy rehomogenizačního typu, z hlediska velikostně-významových znaků buď rehomogenizačního (soubory elementů) nebo rehierarchyzačního (soubory komplexů) typu. Přechodným typem je opět vývoj semikomplexů, podle velikostních i vyspělostních znaků, a dále i vývoj komplexů podle znaků vyspělostních. Interakce homogenity – heterogenity organizace různě komplexních souborů/systémů je tedy významným podnětem jejich vývoje, avšak „nepůsobuje“ zásadní změny v jejich uspořádání. K významnějším přeměnám tohoto druhu dochází pouze u organizací přechodného typu, a to formou divergenčně-konvergenčního cyklu. Přestože jsou rozdíly ve velikostně-významových uspořádáních různých komplexních systémů v procesu vývoje v podstatě zachovány, resp. reprodukovány je výsledkem jejich interaktivního vzájemného ovlivňování relativní časový soulad v průběhu – alespoň základních – kvalitativních změn. Ilustruje to synchronizace modernizačních procesů jako je demografická revoluce, industrializace, urbanizace a geografická koncentrace.

3. Je zřejmé, že nejzajímavější jsou vývojové změny u organizací přechodného typu, které vykazují nejen nejvyšší proměnlivost, ale i nejvyšší vývojovou dynamiku. Tyto procesy jsou však v první řadě i nejméně významné, neboť jsou bezprostředně spojeny s nalézáním, vybíráním a rozšiřováním kvalitativně nových změn, a jsou tedy v řadě ohledů motorem společenského vývoje. Je tomu tak i proto, že na semikomplexní (sociální i geosociální) úrovni uspořádání společnosti se interakce homogenních (lidský druh) a heterogenních (geografické prostředí) organizací uplatňuje v koncentrované míře. Tomu zároveň odpovídá relativní rovnováha v působení homogenizačních a heterogenizačních/hierarchyzačních podmínek a „kompromisní“ výsledné uspořádání semikomplexů, byť dosahované často až v dlouhodobé perspektivě.

4. Klíčový význam pro společenský vývoj má tedy ve smyslu předchozího hodnocení diferenciaci v kvalitativní úrovni semikomplexních systémů a změny této úrovně. Z hlediska jevové stránky se jedná v první řadě o odpovídající intenzitní (HDP/obyv.) a strukturálně-významové (zastoupení progresivních

aktivit, vzdělanostní struktura) charakteristiky. Rozdíly v kvalitativní úrovni sociálních systémů a vývoj těchto rozdílů je – jak již bylo uvedeno – výsledkem integrálního spolupůsobení všech základních typů organizací společnosti, což se v zásadě projevuje i v uspořádání rozvojového cyklu. Sociální a geografická heterogenita/hierarchizace je podmínkou nerovnocennosti částí podle schopnosti přijímat změny, podle konkurenční úspěšnosti apod., a tedy i podmínkou divergenční orientace vývoje. Naopak homogenita lidských populací působí na šíření změn do celého systému a na udržení jeho vnitřní sounáležitosti, a je proto zdrojem konvergenčních tendencí. Transformace divergenční orientace vývoje na vývoj orientovaný konvergenčně je ovšem obecným problémem společenského vývoje, a tedy ve specifické podobě i vývoje regionálního. Klíčový význam má v tomto ohledu prohlubování organičnosti systémů: rozvoj dělby práce a odpovídající zvyšování vzájemné závislosti částí i celku. Hlavní bariérou tohoto propojování je vnitřní heterogenita systémů z hlediska sociokulturního i z hlediska ekonomické vyspělosti, a tomu odpovídající „narušenost“ primární homogenity lidských populací, resp. komunit. Dlouhodobé zábrany nástupu konvergence a stabilizace výsledků divergenčního vývoje pochopitelně vedou k neobyčejnému společenskému napjetí, které může mít konfliktní vyústění. To se v současnosti týká některých světových makroregionů a systému globálního. Právě v těchto systémech dochází i k výraznému odlišení jejich hierarchizace velikostní od hierarchizace kvalitativní.

5. Samotná sociogeografická organizace má z hlediska společenského, a tedy nejen regionálního vývoje, trojí funkci. Za prvé je v rámci integrálního systému „společnosti v prostředí“ primárním zdrojem vývojových podnětů v důsledku výjimečné úrovně své diferenciaci. Za druhé je relativně autonomním subsystémem, v němž probíhá vývoj územní dělby práce/funkcí a odpovídající tendence k vyšší efektivitě této dělby, především prostřednictvím koncentračních procesů (ať již samotných jevů, tak i jejich vztahů) a prohlubování funkční specializace územních celků. Konečně za třetí je tato organizace společným prostředím vývojových změn. Její hierarchické uspořádání základním způsobem určuje orientaci tohoto šíření, a to formou geografické difuze sousedské, hierarchické v užším slova smyslu a řádovostně-měřítkové. Tyto formy se pochopitelně uplatňují kombinovaným způsobem, avšak obecný princip jejich působnosti je vždy hierarchický, tj. posloupnost rozvoje od vůdčích jednotek k jednotkám závislým, od jádra k periferii. Také tato funkce sociogeografické organizace posiluje integritu společenského systému a jeho vývoje.

Na závěr celého sledování je nutné zdůraznit, že vypracování prvotní klasifikace (nejen) regionálních vývojových procesů a postižení jejich integrální sounáležitosti může být pouze úvodem k systematickému výzkumu této problematiky. Vyplývá to již ze zúžení hodnocení na otázky úrovně a změn „pouhé“ diferenciaci společenských systémů, i když právě rozdíly v hierarchizaci umožňují jejich obecné rozlišování i určování základní orientace jejich vývoje. Potřebná hlubší obsahová specifikace těchto procesů zde však mohla být jen naznačena. Totéž platí pro stanovení posloupnosti rozvojových cyklů, kterou lze obecně přirovnat – vzhledem k převážně progresivní orientaci společenského vývoje – ke spirálovitému řetězení. Podstatnější, ale i obtížnější však bude nalézání mechanismů vývojových změn, neboť věcná složitost diskutované problematiky je mimořádná. Ilustruje to konečně pouze rámcová platnost vývojových pravidelností (nejen) regionální organizace, která je vždy „doplň-

na“ sekundární, ale výraznou, individuální variabilitou. Není to však pouze specifická regionů, která rozvolňuje platnost vývojových pravidelností, nýbrž i vlastní podstata formování rozvojových směrů. Ta je nutně alternativní a je založena na principu „zkoušek a omylů“. Teprve následně dochází k výběru efektivní vývojové orientace a k jejímu šíření.

Literatura:

- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2002): *Teorie regionálního rozvoje*. Karolinum, Univerzita Karlova, Praha, 211 s.
- BOHÁČ, A. (1914): Český problém populační a některé pozoruhodné zjevy v naší měně přirozené. *Obzor národohospodářský*, 19, s. 7–32.
- FELDMAN, A. S., MOORE, W. E. (1962): *Industrialization and Industrialism. Konvergence and Differentiation*. Transaction of the Fifth Congress of Sociology, Washington, s. 151–169.
- FIALOVÁ, L., PAVLÍK, Z., VEREŠ, P. (1990): Fertility decline in Czechoslovakia during the last two centuries. *Population Studies*, s. 89–106.
- FRIEDMANN, J. (1966): *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. M.I.T. Press, Cambridge, MA, 279 s.
- HAGGETT, P., CLIFF, A. D., FREY, A. (1977): *Locational Analysis in Human Geography*. Edward Arnold, London, 605 s.
- HAMPL, M. (1971): *Teorie komplexity a diferenciacie světa*. Univerzita Karlova, Praha, 183 s.
- HAMPL, M. (1976): The hierarchy of Demographic and Geodemographic systems. *International Geography*, 76, 7, Moscow, s. 39–42.
- HAMPL, M. (1994): Long-term trends in the settlement systém. In: Barlow, M., Dostál, P., Hampl, M. (eds.): *Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec*. University of Amsterdam, Amsterdam, s. 21–39.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 110 s.
- HAMPL, M. (2001): *Teorie regionálního vývoje: principy a/nebo problémy*. In: Hampl, M. a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova, Praha, s. 277–328.
- HAMPL, M. (2002): *Regionální organizace společnosti: principy a problémy studia*. *Geografie*, 107, č. 4, s. 333–348.
- HAMPL, M. (2005): *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Univerzita Karlova, Praha, 147 s.
- HAMPL, M. (2007): *Regionální diferenciacie současného socioekonomického vývoje v České republice*. *Sociologický časopis*, 43, č. 5, s. 889–910.
- HAMPL, M. (2008): *Nomotická nebo idiografická geografie: alternativnost nebo komplementarita?* *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 50, s. 19–31.
- HAMPL, M. (2009): *Globální systém: stav, současné tendence a možné perspektivy distribuce mocenského potenciálu*. *Geografie*, 114, č. 1, s. 1–20.
- HAMPL, M., PAVLÍK, Z. (1977): On the nature of demographic and geodemographic structures. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*, 12, č. 1, s. 3–23.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HAMPL, M., CHARVÁT, F., PAVLÍK, Z. (1990): *Společnost a uspořádání reality*. *Sociologický časopis*, 26, č. 5, 6., s. 345–357, 469–481.
- HAMPL, M., BLAŽEK, J., ŽÍŽALOVÁ, P. (2008): *Faktory-mechanismy-procesy v regionálním vývoji: aplikace konceptu kritického realizmu*. *Ekonomický časopis*, 56, č. 7, s. 696–711.
- HIRSCHMAN, A. O. (1958): *The Strategy of Economic Development*. Yale University Press, New Haven, 217 s.
- HUNTINGTON, S. (1993): *The clash of civilizations?* *Foreign Affairs*, č. 3, s. 22–49.
- HUNTINGTON, S. (1996): *The Clash of Civilization and the Remarking of World Order*. Simon and Schuster, New York (český překlad, Rybka Publishers, Praha, 447 s).

- KORČÁK, J. (1941): Přírodní dualita statistického rozložení. *Statistický obzor*, s. 171–222.
- KORČÁK, J. (1973): *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Univerzita Karlova, Praha, 147 s.
- KREJČÍ, J. (2002): *Postižitelné proudy dějin*. Slon, Praha, 563 s.
- KRUGMAN, P. (1991): *Geography and Trade*. MIT Press, Cambridge, MA, 142 s.
- KUZNETS, S. (1955): Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45, s. 1–28.
- LINDERT, P. H., WILLIAMSON, J. G. (2001): Does globalization make the world more unequal? NBER Working Paper 8228, April 2001, 45 s.
- MARTIN, R. (1999): The new „geographical“ turn in economics. *Cambridge Journal of Economics*, 23, s. 65–91.
- MOORE, W. E. (1963): *Social Change*. Prentice – Hall, Inc. Englewood Cliffs, 120 s.
- MYRDAL, G. (1957): *Economic Theory and Under – developed Regions*. Gerald Duckwords, London, 168 s.
- NOVOTNÝ, J. (2007): On the measurment of regional inequality: does spatial dimension of income inequality matter? *The Annals of Regional science*, 41, č. 3, s. 563–580.
- NOVOTNÝ, J. (2004): *Společensko-ekonomická diferenciacie světa se zvláštním důrazem k rozdílům regionálním*. Disertační práce. Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 150 s.
- PAVLÍK, Z. (1964): *Nástin populačního vývoje světa*. Nakladatelství ČSAV, Praha, 307 s.
- PAVLÍK, Z., HAMPL, M. (1975): Differentiation of demographic systems according to development and rank with special regard to the third World. *European Demographic Monographs*, 5, E.C.P.S., The Hague, 46 s.
- PAVLÍK, Z., RYCHTÁŘIKOVÁ, J., ŠUBRTOVÁ, A. (1986): *Základy demografie*. Academia, Praha, 732 s.
- PURŠ, J. (1973): *Průmyslová revoluce*. Academia, Praha, 733 s.
- ROSTOW, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth*. Cambridge University Press, MA, 178 s.
- SAMUELSON, P. A., NORDHAUS, W. D. (1989): *Economics*. 13th ed., český překlad 1991, Svoboda, Praha, 1011 s.
- SCOTT, A. J., STORPER, M. (2003): Regions, Globalization, Development. *Regional Studies*, 37, č. 6/7, s. 191–205.
- TAYLOR, P. J. (1989): *Political Geography*. Second ed., Longman Scientific and Technical, Harlow, 308 s.
- VANHOVE, N. (1999): *Regional Policy: An European Approach*. Ashgate, Aldershot, 3rd Ed., 693 s.
- WALLERSTEIN, I. (1979): *The Capitalist World – Economy*. Cambridge University Press, Cambridge, MA, 305 s.
- WALLERSTEIN, I. (1984): Long waves as capitalist process. *Review*, 7, s. 559–575.
- WILLIAMSON, J. G. (1965): Regional inequality and the process of national development: a description of patterns. *Economic Development and Cultural Change*, 13, č. 4, část 2, s. 3–45.

S u m m a r y

THE REGIONAL DIFFERENTIATION OF SOCIETY: GENERAL TYPES OF DEVELOPMENT PROCESSES

The problems of regional development attract the attention of many scientific fields, because they raise complex questions concerning social development in its geographical environment. Economic approaches traditionally dominate this field, although, in recent decades, interest has been increasingly focused on socio-cultural factors and, at the supranational level, on geo-political factors. The broad thematic nature of study is certainly positive, but it results in the increasing diversification of approaches and concept variations in regional development studies. This is certainly true for research into the development of social systems in general. The basic typology of development processes can also be considered generally applicable and so we can assign only secondary significance to the particular features of regional development. With this objective, a previously developed classification of

real systems was utilised as the starting point for further monitoring. At the level of societal systems, three basic types of real systems are distinguished in this classification, in terms of the level of structural complexity (qualitative heterogeneities of the phenomena included, their relations and the assignment of external interdependencies):

(i) Human populations (for example demographic systems), representing a relatively homogeneous set, both according to structural and size indicators of their elements (for example biological indicators and the capacity for social fulfilment).

(ii) Social systems exhibiting partial internal asymmetry (hierarchization) of their elements, according to size, significance or indicators of intensity (GDP per capita, household income, etc.).

(iii) Socio-geographical systems with extreme internal differentiation of a hierarchical nature, according to the size and significance of their respective parts (settlements, regions) or the territorial intensity of social phenomena (GDP/km², number of inhabitants/km², etc.).

These general characteristics, describing differing levels of the structural complexity of system organization, are demonstrated with a set of empirical evaluations, including an evaluation of their development (the bulk of empirical examples were, however, taken from earlier surveys). Thus development processes lead primarily to the reproduction of the organizations described. While, in terms of structural/generic indicators, processes of re-homogenization always exist, the orientation of such processes are always different, depending on size indicators: in the case of demographic systems, re-homogenization; for social systems, the reproduction of partial hierarchization; and for socio-geographical systems, re-hierarchization (an exponential increase in hierarchization can occur – consider concentration processes during the industrial period, for instance).

Specific significance must be given to qualitative characteristics, including both size (GDP per capita) and structural (the portion of quaternary economic activities or of the portion of the population with a university education) indicators of social and geo-social units. The development of systems, as measured by these indicators, is usually the most dynamic and variable. In terms of J. Friedmann's concepts, it is possible to talk about a cyclical sequence of divergence and convergence. The broader interdependencies of this cycle proceed from the reciprocal counter-activity of tendencies to homogenization (the limited differentiation of human individuals) and to heterogenization (the extreme differentiation of the environment).

Socio-geographical organization itself has three functions, from a societal, as well as from a regional development, point-of-view. First, it is a primary source of developmental impulses, within the framework of the integral system of "the society in its environment", as a result of its own high level of differentiation. Second, it is a relatively autonomous subsystem, in which territorial division of labour develops alongside a corresponding tendency towards increased efficiency of this distribution, particularly in the form of the concentration and increasing functional specialization of territorial units. Third and finally, this organization is a common environment for the diffusion of developmental changes. Its hierarchical arrangement has a fundamental influence on the distribution of changes, in terms of contact, hierarchical (in the narrow sense of the word) and rank – scale diffusion. These forms naturally assert themselves in concert, but the overall effect of their operations is always hierarchical, i.e. a sequence of development from leading units to dependent units, from the core to the periphery.

Pracoviště autora: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43, Praha 2.

Do redakce došlo 15. 5. 2009, do tisku bylo přijato 31. 12. 2009.

Citační vzor:

HAMPL, M. (2010): Regionální diferenciace společnosti: obecné typy vývojových procesů. Geografie, 110, č. 1, s. 1–20.